

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԵՆԱՑԻԻ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Մ Ո Ւ Ե Գ Ն Ո Ց Մ Ի Զ Ն Ա Ր Ա Ր

1

Գուտշմիտի գրութեան վերջ, Խորենացիի ժամանակի խնդիրը այժմեական աւագ՝ կարեորութիւն ստացաւ: Բանասէրներու համար ընդհանրապէս, Խորենացիի գրքին մանրազնին քննութիւնը, մասնաւորաբար ատոր գրութեան ժամանակը որոշելու համար, ալ աւելի հրապոյր ստացաւ, քան անոր լեզուական, բարացուցական, պատմագրական և ընկերային հին կարգերու մասին պահած ցուցմունքներու ուսումնասիրութիւնը:

Եւ ահա 1893ին փոքրիկ գրքոյկ մը կարծես թուժերը խորտակեց, և բանասիրութեան խոհական զետը, մինչև այդ վաշիշահոս և կշռադատ, փրփրեցաւ և աւնակեկալ մոլեղին յորձանքներով սկսաւ աջ ու ձախ փոթորիկի:

Բարիդի Արեւելեան Էնգուաց Դպրոցի մէջ Ասորերէնի և Հայերէնի ուսուցիչ Օ. Կիւստ Կարիէր կը գրէր վերոյիշեալ գրքոյկը, Նորագոյն Աղբերք Մովսէսի Խորենացոյ (Վիեննա, 1893): Հազիւ 51 փոքրագիր էջեր:

Տարի մը առաջ, Կարիէր գրած էր թէ Խորենացիի գործը 460-480 տարիներու մէջ գրի առնուած է: Բայց այժմ, տարի մը վերջ, ան կը յայտարարէր թէ Պատմութեան յօրինման ժամանակը Ութերորդ դարէն առաջ կարելի չէր դնել:

Ի՞նչպէս:

Հակառակ գրքոյկի Յառաջարանին մէջ յայտնելուն թէ իր գրութիւնը Խորենացիի սմէկ կամ շատ աղբիւրանց վրայ լիակատար, լաւ կարգաւորուած և յղկուած, յարգարուած ուսումնասիրութիւն մը չէ՞,

Կարիէր կ'ըսէր թէ ինք Խորենացիի մէջ գտած էր նախադասութիւն մը, որ սերտ նմանութիւն ունէր և ընդօրինակուած կըրնար ըլլալ վկայաբանութիւնէ մը, Vita Sylvestri (Վարք Տրամենլոյն Սեղբեստոսի Հոռոմայ Հայրապետին): Եւ, կը հետեցնէր Կարիէր, որովհետեւ այս կենսագրութեան հայերէն թարգմանութիւնը՝ Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան Եթնհերորդ դարու վերջին տարիներուն կատարուած հայերէն թարգմանութեան ձեռագրին սկիզբը կը գտնուէր, ուրիշ Խորենացին Ութերորդ դարուն գրած ըլլալու էր:

Կարիէր ուրիշ սուրբերու ալ վկայաբանութիւններ ցոյց կուտար, որոնցմէ ալ Խորենացին օգտուած է կ'ըսէր: Այսպէս Vita Basilii (Վարք Բասիլիի) աղբիւր ծառայած էր Խորենացիի Պատմութեան Բ. Դրքի ԶԸ. Գլխին:

Տարի մը վերջ, 1894ին, Կարիէր իր վերոյիշեալ գրքոյկին Յաւելուած մը կը գրէր, — ախորժակը ուտելով կը բացուէր —, ուր այս անգամ Խորենացիի երկու ուրիշ աղբիւրներ ալ ցոյց կուտար, Մաղաղաս և Պրոկոպիոս: Երկուքն ալ յայտնի պատմաբաններ, և երկուքն ալ Հինգերորդ դարէն վերջ գրած:

Հ. Յ. Տաշեան, որ սոյն գրութիւնները հայերէնի թարգմանած էր, վերապահ մնաց կարծիք յայտնելու: Թէև Կարիէրի գրքոյկէն տարի մը առաջ, 1892ին, Հ. Տաշեան իր Ուսումնասիրութիւնք Սոյն Կալիսթիւնայ գրութեան մէջ կը ջանար ապացուցանել թէ Խորենացիի Պատմութիւնը Հինգերորդ դարու ութսունական թուականներուն գրի առնուած է, բայց Կարիէրի ելոյթէն վերջ լուռ կը մնար, կարծես հետզհետէ տաքցող պայքարի մէջ չէզոք մնալ որոշած էր: Եւ նոյնիսկ չէզոքութիւնն իսկ վրդովեցուցիչ պիտի գտնէր, քանզի տաս տարի վերջ, 1902ին, կը գրէր թէ, և . . . Դէմ ու թիր գրուածներու և ապացոյցներու այնպիսի խառնակութիւն մը, որ անել բաւիղ մը կը սպառնայ ըլլալ ամէն՝ այսպէս ըսենք՝ չէզոք բանասէրի համար, որ երկու կողման կարծիքներուն արժէքը կշռել փորձէ:

Ուրիշ բանասէրներու երկու բանականութիւն առնթիւր մէջտեղ կուգար երրորդ խումբ մ'ալ, չէզոքները: Ինքնին անհեթեթ երեւոյթ մը բանականութեան մէջ:

Այս վերջինները կարծես կ'ըսէին, թէ եւ մենք ալ բանասէրներ ենք, և՛ քաջածանօթ խորհնացիի Պատմագրքին, բայց վէճը այնքան սաստկացած է, որ մենք բերաննիս պիտի չբանանք, նայինք վերջը ուր կը հասնի:

Զարմանալիօրէն, այս երրորդ խումբին մէջ կը գտնենք անձեր, որոնք պէտք է արտայայտուէին: Ինչպէս, Եղիշէ Արք. Դուրեան և Մաղաքիա Արք. Օրմանեան:

2

Կարիէրի ներկայացուցած փաստաբուծութիւնները ոմանց կողմէ ընդունուեցան առանց այլեայլի: Ուրիշներն ալ բոլորովին անդուհալուցիչ կը գտնէին զանոնք՝ խորհնացին ուրիշ դարեր փոխադրելու համար:

Նիկողայ Մոսկովիտին Մաղաղասեան փաստերը համոզեցուցիչ ըլլալէ շատ հետո՛ւ գտաւ:

Ֆրէտէրիկ Կոնիքեր, Օքսֆորտ համալսարանի ուսուցիչ և հմուտ հայագէտ Անգլիացին, կը պատասխանէր թէ Սեդրեսուրոսի և Բարսեղի կենսագրութեանց յունարէնը արդէն Հինգերորդ դարուն գոյութիւն ունէր, և խորհնացիի պէս քաջ յունագէտի մը համար ոչ մէկ դժուարութիւն կրնար ըլլալ ի շարս շատ մը ուրիշ յունարէն աշխատութիւններու, որոնցմէ ոմանց թարգմանութեամբ զբաղուած էր տարիներով, կարդալ նաև վերոյիշեալ և ուրիշ վկայաբանութիւնները:

Կոնիքեր ալ իր կողմէ կ'եզրակացնէր թէ խորհնացիի աղբիւրը ոչ թէ Սեդրեսուրոսի վարքն էր, այլ Ագաթանգեղոսի հնագոյն և աւելի ընդարձակ մէկ օրինակը:

Ս. Մալխասեան, յետոյ Սարգիսեան և Պարոնեան վարդապետներ և ուրիշներ հակառակ արտայայտուեցան Կարիէրի:

Իսկ Գաղիացիի ըսածները ընդունողներէն շատեր կարծես յաղթական հանդիմանքով, երբեմն ալ քինախնդրական շեշտով, «Ամէն, եղիցի և եղիցի» կ'ըսէին:

Ֆէտտէր և կը շնորհաւորեր Կարիէրը, իր կողմէն ալ իր յայտնէր թէ Հինգերորդ դարուն ապրող Մովսէս Եպիսկոպոսին անուամբ և յետագային մատենագիր մը գործածած և Մովսէս խորհնացույ անուամբ շատ մը գործեր հրատարակած է, որ իբր

թէ Ե. դարէն եղած ըլլան: . . . Սակայն հաստատուն կը մնայ այն որ Մովսէս իր աղբիւրները բոլորովին կամայականօրէն կերպարանափոխ կ'ընէ և իր գաղափարները կը մուծանէ անոնց մէջ:

Գարագաշեան իր Գննական Պատմութեան մէջ խորհնացին Եօթներորդ դար կը տանէր: Գեղեցիկ և ուրիշներ Կարիէրի իրաւունք կուտային, ու ըստ այնմ կը կատարէին իրենց մտամարդանքները:

Միաբան ծածկանունին տակ բանասէր մը խորհնացիի ուրիշ մէկ նոր աղբիւր ցոյց կուտար Դաւիթ Անյաղթը: խորհնացին, կ'ընէր ան, Դաւիթ Սահմանաց Գրոցէն հաստուած մը փոխ առած է, և որովհետեւ Դաւիթ գրութիւնները Հայոց մէջ յայտնի եղան Վեցերորդ դարու վերջերուն կամ Եօթներորդի սկզբին, ուրեմն . . .

Պայքարի հետաքրքրական (քիչ մնաց ըսելի ծիծաղաշարժ) փուլերէն մէկն ալ էր Մխիթարեաններու գիրքը: Վենետիկեաններ առ հասարակ Հինգերորդ-դարեան ըսող Հին Պահակին զինուորագրուած էին: Իսկ Վիեննան, Կարիէրէն աւելի Կարիէրեան Հարուածային Դուժարտակի առաջին գծերու վրայ կը գտնուէին:

Այս վերջինները նոյնիսկ հեղեական չեղտ ալ կրնային գործածել իրենց հակառակորդներուն դէմ: Հ. Գարբիէլ Մէնէվիշեան, Աբգարու Զրոյցը Մովսէս Խորհնացու Պատմութեան մէջ գրքոյկի թարգմանութեան իր Յառաջաբանին մէջ կը գրէր. « . . . Դուռը միտ թէպէտ չափազանց, բայց շատ սուր տեսութիւններ ըրած է այս մասին, որուն ի պատասխանի տրուած գրուածներուն մէջ, կարելի էր չտեսնել առաջին խմբին յատուկ պաշտպանութեան եղանակն, այսինքն — ազգասիրութիւն և միշտ ազգասիրութիւն . . . »:

Այսինքն, ըստ Հ. Մէնէվիշեանի, Հին Պահակը զբաղական վերլուծումէ խապար չունի, ուստի կը բանայ ազգասիրութեան հովանոցը, տեղատարափ փոթորիկէն ազատուելու համար:

Վիեննայի Մխիթարեանները խորհնացիական պատերազմի մէջ քաջալեր կը հանդիսանային ամէն անոնց, որոնք Պատմաճայրը իր գորաւոր պատուանդանէն վարերելու համար որեւէ ձևի դէնք կը գործածէին: Նոյնիսկ երբ այդ ոչ միայն անհիմն, այլև անվայել զէնք էր:

Այսպէս, Վիեննայի տպարանէն հայ ընթերցողին կը հրամցուէր իբր թէ բանասիրական գիրք մը, փաւսոս Բիւզանդացի եւ իր Պատմութեան Խաղախոյրը. հեղինակ, Բ. Դաղբաշեան:

Այս բարեկամն ալ, Հինգերորդ դարէն յետոյ ապրած մատենագիր մը փնտռելու, Զորբորդ դարձ կ'երթար, Խորենացին այդ կողմէն ալ հարուածելու, որպէսզի խեղճ Մովսէսը ամէն կողմէ շրջապատուած, ալ զիմակը վար առնէ և իր խորագախոյրի գէմքը ցոյց տայ:

Այս խմատակի գրքին առաջին յիսուն էջերը չլրացուցած, հետեւեալներու կը հանգիւյս, որոնց յաւանք հասարակ մահկանաբուններս աւքերնիս կը չփենք, ինչպէս նաև մեր ճակատները: Այս բանասէրները ի՞նչ կ'ընեն, այդ ալ իրենց կամքին:

«Առ այժմ մենք Խորենացու ցնդարանութիւնները մի կողմ թողնենք» (էջ 13):

«... Ահա մի նոր ապացոյց մեր զուգահեռ պատմաբանի անբարեխղճութեան և այն ողորմելի հասկացողութեան մասին որ նա ունի պատմութեան վրայ» (17):

«... Նոյն կեղծիքն է անուամ Խորենացին» (20):

«... Խորենացին խորհրդալուծութեամբ փոխադրելով» (34):

«Այս ձերուներն որչափ խորհրդալուծութեամբ միամիտ է» (47):

Կը տեսնէ՞ք թէ հեղինակին չղաղբագոսութիւնը ինչպէս արագօրէն կը սաստկանայ, ու ան այլևս չկարենալով համբերել, տակաւին 50րդ էջը չհասած, իր զիմացը տեսնել կը կարծէ խորհրդալուծութեան, ու ինքնիմէ ելած, կ'աղաղակէ:

«Ով ձերացեալ հիւանդոտ, որքան մեծ ծառայութիւն պէտք է մատուցած լինէիր քո ազգին, եթէ... Հարունակէիր քո թարգմանութիւններով զբաղուիլն և ապագայ դարերու սերունդներին չթողնէիր քո կեղծ, անչունչ և անկենդան հայոց պատմութեան կամաքը» (48):

Իր ատենին այս տողերը կարգալով շունչդ բռնեցիր, երկիւղը սրտդ պատեց և դուն քեզի ըսիր թէ Խորենացի խեղճ լուծման յաջորդ հանգրուանին արդէն ատրճանակ և զաշոյն պիտի խաղան:

Ո՞վ զիմէ, թերեւս այդ աւելի հետաքրքրական լուծում մը տար թանձրացող ինչպէս:

Դաղբաշեանէն երեսուն տարի վերջ, դեռ նախատինքի տպարակէն ցելս կը չպըրզուէր Խորենացիի գէմքին: «Ընդունայնամիտ», «Անբարեխղճ», «Խորագախ», «Մատխոս», «Մուրացիկ բարքով», «Հերետիկոս», և այլն:

Ինքնընտրի զայրացած դատախազներու ոպանական ցուցամատներն էին, որ օղը կը սղոցէին և Պատմահայրը ցոյց տալով կը գոչէին. Լաւ նայեցէք սա մարդուն, Մովսէս Խորենացի, որ կը համարձակի իր պատմութեան մէջ գրել թէ ինք աշակերտ եղած է Սահակի և Մեսրոպի, բայց եկուր տես որ իր յիշած ժամանակէն հարիւր, երկու հարիւր, կամ աւելի տարիներ վերջ երեցած գործեր իրեն զաղտաղողի աղբիւր գործածեր է:

Այսպիսով խորհրդայն կեղծարարի մը պատկերն էր որ կը ներկայացուէր և կարծես հայ ժողովուրդին կը թեկադրուէր իր մշակոյթի յոյժ թանկարժէք մէկ գլուխ գործոցի հեղինակին նայիլ որպէս անբարեխղճ խորհրդալուծի մը, որու հարագործութեան պատճառաւ իր զիրքն ալ կը դաղբի արժանահաւատ բան մը ըլլալէ:

3

Այլևս ինքնակոչ կամ ալլակոչ բանասէրներէն ոմանք չոգեպինդ գործի լծուեցան, որոնելու Հինգերորդ դարուն յաջորդ ժամանակաշրջաններէն աղբիւրներ, և հանելուկ լուծողներու անյազ հետաքրքրութեամբ ջանացին նորանոր կեղծարարութեան հետքեր երեսն հանել:

Անոնցմէ ոմանք երբ առաջին անգամ Խորենացին ուսումնասիրելու կը ձեռնարկէր, իր զիրքը դեռ չբացած, որպէս բացարձակապէս ապացուցուած իրողութիւն կ'ընդունէին Խորենացիի Հինգերորդ դարու մատենագիր չլլալը, ու իրենց հետագայ պրպտումներուն ըստ այնմ ուղղութիւն տալով յաճախ ապշեցուցիչ զիւտեր կ'ընէին:

Պատմագրքին զլուսները կ'ենթարկուէին վիրաբուժական գործողութիւններու: Նախադասութիւններու կապերը կը քակուէին տեսնելու թէ ետեւ կամ տակը թաքնուած բան մը կա՞յ: Պարբերութիւններ տարրալուծական փորձերէ կ'անցնէին, և բազմաթիւ մանուածապատ պրպտութեամբ:

ներ մատ խածնել կուտային ի տես ցոյց տրուած ճարպիկութեան:

Իսկ այն երկուստ հոգիները, որոնք տակաւին կը համարձակէին խորենացին Հինգերորդ դարու հեղինակ համարել, այժմ խուճապահար նահանջի կը սկսէին: Այլևս ի պատուի նորածնութիւն էր հայ բանասիրութեան մէջ մերժելով մերժել խորենացիի Պատմութեան Հինգերորդ դարու գործը ըլլալը: Եւ մինչև որ այս հիմնական կէտը չընդունէիր, ընտրեալ չըջանակէն ներս պիտի չընդունուէիր:

Վեր պիտի առնենք առաջնակարգ անուններ միայն, քանզի անոնք առաջնորդող բանասէներ կը համարուէին, որոնց աւագ պարտականութիւնն էր բանասիրութիւնը պահել իր գիտական շարիղին մէջ, և իրենց քննական աշխատանքներու խոհուն և տրամաբանական մեթոտիկ ընթացքով, օրինակ հանդիսանալ կրտսեր մշակներու: Անոնց որ շատ տրուած էր, շատ ալ պիտի պահանջուէր:

Բայց եկուր տես որ անոնցմէ ոմանք մեծագոյն մեղանշողները եղան:

Ահա Գրիգոր Խալաթեանցը:

Ան 1883ին հրատարակուած մէկ գործով, Ղազար Փարպեցի եւ Գործի նորին, կը պնդէր թէ Փարպեցին՝ թէև Ագաթանգեղոսը, Փաւստոսը և Կորիւնը միայն կը յիշէ, սակայն իրեն քաջ ծանօթ էր խորենացին ալ, որուն անունը չյիշեր: Եւ ըսածը ապացուցանելու համար տքնաջան աշխատանքի կը նուիրուէր երկու մատենագիրներու գործերէն հատուածներ դէմ զիմաց դնելու, որպէսզի համոզէ ընթերցողը թէ Ղազար փոխ առած էր խորենացիէն:

Ֆրանսացի Կարիէրի տեսարկները կարգալէ վերջ, այս բազմահմուտ Ուսուցչապետը, կարծես Դամասկոսի ճամբուն վրայի Սողոսը ըլլար, որ Կարիէրեան փայլատակուէն, աչքերէն թևի թափուող Պողոսի փոխուեցաւ, կը մոռնար իր վերայիշեալ զրքի երկարապատում փաստարկութիւնները, և հանգարտ սրտով կը գրէր:

«Եթէ հաստատուին այս կարծիքները, որ ըստ իս շատ մօտ են հաւանականութեան, այն ժամանակ ալ կերպարանափոխութիւններ թուում անհրաժեշտ կը լինի ընդունիլ նաև որ ոչ թէ խորենացին էր՝ իրրեւ Հինգերորդ դարու երկրորդ կիսու մատեն-

ագիր, նոյն դարու վերջերը և Վեցերորդ դարի սկիզբը ծագած Փարպեցու աղբիւրը, ինչպէս ենթադրել էի, ալ ընդհակառակը: (Համդէս Ամստերայ. 1895 Ապրիլ):

Շատ չանցած հաւանականութիւնը արդէն անթեքելի համոզում կը դառնար իր մէջ, և Խալաթեանց թեւերը սոթմած ու նորաբորոք աւելնով նետուեցաւ կրկէս, իրեն սրտին շատ մօտ սիրական մեթոտով մը, որ կը կայանար բաղդատական մէջքիւ, ինչպէս խորենացիէ և գանազան հեղինակներով, ինչպէս Փղքը Սոկրատ, Վարք Սեղբեստրոսի, Հին Կտակարան, Ղևոնդ, և այլն, ու այս օրագրատութիւններէ եզրակացնել թէ խորենացին օգտուած է անոնցմէ:

Անոր բաղդատութիւնները, խորենացիի վերագրած փոփոխութիւնները, բռնագրօսիկ բաներ էին, որոնք յաճախ ստեղծական և սովորական բառերէ կամ գաղափարներէ անդին չէին անցնէր: Այս մեթոտը Խալաթեանց պիտի ծագեցնէր այն աստիճան, որ բացարձակ աշխարհականութեան պիտի հասցնէր: Լաւ կ'ըլլայ որ Աշխարհականութիւն բառին ընկեր տանք նաև Ծիծաղելին:

Իր Հայ Վեպը Մովսէս Խորենացու Պատմութեան մէջ (Մոսկուա, 1896), Խալաթեանց՝ Ղևոնդի Պատմագրքին հետ բաղդատելով խորենացին, ինքզինքին թոյլ կուտար խորենացին բանագող կոչելու, և կ'հզրակացնէր թէ Ղևոնդն ալ խորենացիին նիւթ հայթայթէր էր: Եւ որովհետև Ղևոնդ իր պատմութիւնը գրի առած էր 790 ազան թուերուն, հետեաբար խորենացիի գրութեան թուականը կը հասնէր մինչև իննեւորդ դարուն սկիզբը:

«Ուսուցչապետը» չգոհացաւ խորենացիի բանագողական մարգանքները սահմանափակ ասպարէզի մը մէջ պարփակելէ, ալ Պատմահայրը ճկուն ճարպիկութեամբ մը օժտելով, ընդարձակեց անոր դժպիհ գործունէութեան շրջանակը: Այսպէս, խորենացին կը տեսնէինք որ հայ կեանքի հետ բոլորովին անյարիր պատմական դէպքեր կրնայ առնել, և սատանայական վարպետորդութեամբ անոնցմէ շարահիւսել դէպք մը որ հայկական է: Խալաթեանց կը մերժէր ճանշնալ Գողթան երգերու և վիպատանութիւններու գոյութիւնը:

Զոր օրինակ, Խալաթեանց կը գրէր թէ

Խորհնացին Հին Կտակարանէն ետքերի պատմութիւնը վեր առած էր, և անիկա տարրալուծելով, (մի վախճար այս բառէն, ատկէ ուրիշ ինչ բառ կրնամ գործածել՝ կատարուածը ներկայացնելու), չափափելով, կարատելով, մանրուկներ ազուցանելով, յաջողած էր յարմարցնելու գրուածք մը, որը հայ ժողովուրդին կլիցուցեր էր որպէս Արտաշէսի և Սաթենիկի պատմութիւնը:

Մտադ կը խածնես որո՞ւ ճարպիկութեան ի տես, Խորհնացիք թէ Խալաթեանցի: Թերևս Խալաթեանցի, երբ նկատի ունենան թէ ինչպիսի հմտական մանուածապատ հանգոյցապատու ձևերով կը կառուցանէր իր առաջագրածը, և համբերատար թորգումնան ցեղի զաւակներուն վերջապէս կը յայտնէր անոնց այնքան սիրելի Արտաշէս-Սաթենիկի վրպական զեղեցիկ գրուածքի ծնունդը: Ախրս, ապօրինի ծնունդ:

Զարմացայ որ Մանուկ Աբեղեան և Ն. Աղոնց պէտք տեսած էին, կամ ձանձրոյթը յանձն առած, Խալաթեանցի այս մարզանքին պատասխանելու և ըսելու թէ ըրածը անհնթիք բան էր և ծաղրելի:

Խալաթեանցի համար այլևս անթիքելի մտասեւեռում դարձած էր Խորհնացիք ուրիշ աղբիւրներէ ըրած անհաշիւ մաքսանենգութիւնները, որոնցմով միայն Պատմահայրը յաջողած էր մի կերպ շարադրել իր պատմութիւնը:

Այս մտասեւեռումը Խալաթեանց առանց տատամսումի կը յայտնէր իր Մովսէս Խորենացու Նորագոյն Աղբիւրներու Մասին (Վիեննա, 1898), զրքոյկին մէջ:

«Եւ այսպիսի ծաղկաքաղը մանաւանդ թարգմանական գրուածքներից . . . Խորհնացու սիրածն է, նորա բնորոշող մասեւնագրական եղանակն է, որ տեսնում ենք նորա Պատմութեան համարեա ամէն մի երեսում, — այն է՝ հայերին ամենին վերաբերութիւն չունեցող, բայց օրեւ կողմից հետաքրքրական նկարագիրները, ասացուածները անգամ և կարճ դարձուածները յարմարցնել իւր հայրենակիցներին, իւր նկարագրած անձնաւորութիւններին» (էջ 23):

Մաղկաքաղ . . . նորա Պատմութեան համարեա ամէն մի երեսում! Երբ այս անդրդուելի համոզումով ճամբայ կ'ելլես, տարակոյս կրնաս ունենալ որ զարմանազան գիւտեր պիտի ընես, և ապուշ կրթիս ընթերցողներիդ մէկէ աւելի կերպերով:

(Շար.՝ 3)

ՀՐԱՆԴ Ք. ՍՐՄԷՆ

ԳԵԼԳԱՍԷՇԻ ԴԻԻՑԱԶՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱԼԴԱՏԱԿԱՆ ՄԵՐՁԵՑՈՒՄ ՍՈՒՐԲ ԳՐԱԿԱՆ
ԵՒ ՍՈՒՄԵՐԱԿԱՆ, ԲԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵՒ ՅՈՅՆ
ԶՐԶԵՂԵՂԵԱՆ ԶՐՈՅՆԵՐՈՒ

Աղբիւրներ. — Ա. Սուրբ Գրական. — Զրհեղեղեան հասարակաց սկզբնական աւանդութեան մը երկու ազատ ճիւղաւորութիւնը կը հանդիսանան Ծննդոցի Զ. 5-թ. 17 համարները: Ենթադրւում է իւրիշ՝ Աստուծոյ անուններուն գերակշռութիւնը մէկին և միւսին մէջ, կ'արգարացնէ անոնց բաժանման իրաւունքը:

Ս սկզբնատառով կը մատնանշենք Ենթադրանքային բաժինը. — Ծնն. Զ. 5-8. է. 1-5, 7-10, 12, 16բ, 22, 23. Ը. 2բ, 3ա, 6-12, 13բ, 20-22:

Է ով էլ իւրիւսն է. — Ծնն. Զ. 9-22. է. 6, 11, 13-16բ, 17 (նուազ քառասուն օր) — 21. Ը. 1-2ա, 3բ-5, 13ա, 14-19. Թ. 1-17: Dictionnaire de la Bible, Supplément, Paris, 1928, էջ 754:

Բ. — Բեւեռագրական. — ա) Բաբելական. — Գլխաւորը Գիւգամէշի զիւցաղների գութեան տասնմէկերորդ տախտակն է. բ) Սուրբական. — Նիւփուէն արտահոգուած արձանագրութիւն մը, հրատարակուած, A. Poebeli կողմէ իր Historical and Grammatical Texts, Philadelphia, 1914, տախտակ առաջին, թարգմանուած նոյն հեղինակին կողմէ իր Historical Texts, Philadelphia, 1914, էջ 18 և այլնի մէջ:

Գ. — Եւրեւական բնագրեր Բաբելական բնոյթով. — ա) Պերոգի բեկորը, Eusebi chronicorum libri duoի մէջ, հրատարակուած Alfred Schoeneli կողմէ, հատոր առաջին, Berlin, 1875, սիւն. 20-24: Բ) Պերոգի ամփոփումը Ապիտէնի կողմէ, տե՛ս P. Schnabel, Berossos und die babylonisch-hellenistische Literatur, Leipzig & Berlin, 1923, էջ 164 և այլն: Բնագիրը Eusebi chronicorum libri duoի մէջ, հրատարակուած Schoeneli կողմէ, հատոր առաջին, սիւն. 32-34, թարգմանուած H. Useneri կողմէ Die Sintfluthsagen, Bonn, 1899, էջ 15, և B. Bonkamp Die Bibel im Lichte der Keilschrift-